

# *Fårhuslejren og det tyske mindretal*

AF  
JOHN T. LAURIDSEN

De to afhandlinger,<sup>1</sup> der er indleveret til forsvar for den filosofiske doktorgrad ved Syddansk Universitet, er ret forskellige med hensyn til hovedemne, kronologi, kilder, teorianvendelse og fremstillingsform. Jeg har derfor valgt i et vist omfang at drøfte dem hver for sig. Det vil være hensigtsmæssigt at behandle *Straffelejren* fra 2011 først, da den danner grundlaget for og er en forudsætning for *Gerningsmænd eller ofre* (2019).

Afhandlingernes samlede omfang gør, at drøftelserne vil blive indskrænket til nogle få udvalgte, men centrale punkter. Det bliver især med udgangspunkt i *Straffelejren*.

## *Straffelejren*

Når præses har valgt at skrive en afhandling om Fårhuslejrens historie 1945-49, ligger det lige for at tro, at det skyldes hans mangeårige virke som museumsinspektør ved Frøslevlejrens museum, men det er det ikke ifølge ham selv. Det er i stedet iagttagelser, han gennem årene har samlet om det tyske mindretal i Sønderjylland, og hvor det, „har undret ham, hvor resistent mindretallet tilsyneladende var overfor visse historiske kendsgerninger“. For at bruge endnu en af hans egne formuleringer „ville han skabe lydhørhed i mindretallet for en anden mere kritisk version af mindretallets historie 1933-1949.“<sup>2</sup> Bogen *Straffelejren*, 2011 er første led i den større plan om en kritisk version af historien, og *Gerningsmænd eller ofre*, 2019 er anden del. Man kan altså med disse formuleringer spørge, om *Straffelejren* og *Gerningsmænd eller ofre* er skrevet specielt til det tyske mindretal. Eller at i det mindste *Straffelejren* er skrevet med den hensigt. Uanset svaret er begge bøger skrevet især til mindretallet, men med perspektiver, der rækker langt derudover.

<sup>1</sup> Henrik Skov Kristensen: *Straffelejren. Fårhus, landssvigerne og retsopgøret*, 2011, 640 s. Henrik Skov Kristensen: *Gerningsmænd eller ofre? Erindringer i det tyske mindretal i Sønderjylland om nazismen, verdenskrigen og retsopgøret i komparativ belystning*, 2019, 399 s. Det følgende er en forkortet gengivelse af 2. opponents indlæg ved forsvaret ved Syddansk Universitet 22. marts 2019. Første opponenter var professor Kim Salomon, Lunds Universitet.

<sup>2</sup> *Gerningsmænd*, s. 321.

Med *Straffelejren* vil præses overordnet give et bidrag til retsopgørets realisering, dvs. af interneringen af mistænke og efterfølgende de dømtes afsoning i Fårhuslejren og herunder specielt behandle forholdene for de dømte fra det tyske mindretal. Hertil føjer sig en række temaer og spørgsmål:

Et gennemgående tema vil ifølge præses være, om retsopgøret var retfærdigt, ikke mindst opgøret med det tyske mindretal.

Hvordan udviklede Fårhuslejren sig som institution fra maj 1945 til 1949, og hvorfor denne udvikling?

Hvordan var livet bag pigtråden? Hvem var de indsatte, hvad var de dømt for, og hvilken opfattelse havde de af deres egen situation?

Og i forlængelse heraf til sidst Fårhus som symbol og begreb i „tabernes“ kollektiverindring (s. 10f.).

Det vil heraf fremgå, at der ikke er tale om en skarpt afgrænset problemstilling (livet bag pigtråden) eller om traditionel institutions- eller fængselshistorie, da ikke alene retsopgøret, men også det tyske mindretal og de indsatte selvforståelse og kollektiverindring er på dagsordenen på samme tid. Det er både en fordel, fordi det giver spændende problemstillinger, og en ulempe, fordi de mange bolde, der er kastet op i luften, ikke alle bliver grebet lige elegant. Hertil kommer, at nogle af de talrige delemner, som præses yderligere undervejs kommer ind på, ikke altid får bundet en knude, men står ufærdige.<sup>3</sup>

Præses vil tillige tage stilling til, om retsopgøret var retfærdigt, men forudskikker ikke noget om, på hvilket grundlag det skal ske. Det kunne godt være præciseret fra starten. Og vil man læse samlet derom, kan man ikke bruge indholdsfortegnelsen, men skal til en *underoverskrift* i kapitel 18, „Et retfærdigt opgør?“ (s. 518-24).

I det hele taget er indledningen på blot tre sider utilstrækkelig for en afhandling på 640 sider. Læseren kunne være klædt bedre på før læsningen af de følgende mange sider. Der er ingen oplagte „røde tråde“ at følge.

Når det er sagt, skal det med, at der i udgangspunktet er tale om et særdeles ambitiøst projekt. Præses karakteriserer selv i *Gerningsmænd eller ofre*, 2019, *Straffelejren* præcist som først og fremmest en empirisk detailundersøgelse af forholdene i Fårhuslejren og denne lejrers perceptionshistorie.

Karakteren af detailundersøgelse understreges af det meget omfattende kildemateriale, der ligger til grund for afhandlingen, alene Fårhuslejrens arkiv er på 461 pakker (s. 598). Præses har ikke ladet det blive ved hensigtserklæringerne, men har gravet dybt for at besvare de spørgsmål, han har stillet sig, og de temaer, han vil forfølge. Materialet

<sup>3</sup> Eks s. 165 efter 14 sider om flaksoldater, frikorpsfolk og vikinger.

er naturligvis ikke lige fyldestgørende for alle forholds vedkommende, men alligevel kunne præses godt have givet en nærmere præsentation af kildeproblemerne. Det statslige materiale har en stor overvægt, så de institutionelle forhold og de indsattes forhold i retssystemet og lejren er ret så velbelyste, men når det gælder det tyske mindretal, er situationen noget anderledes; især for tiden før maj 1945 er stort set alt kildemateriale søgt destrueret af mindretallet selv, så den del af historien overvejende skal skrives på et ulige grundlag af efterkrigsafhøringer og erindringer. Det har givet „tabernes“ kollektiverindring et ekstra spillerum. Mindretallets erindringer gøres der grundigt brug af, og i betragtning af, hvor centrale de er for projektet, kunne problemerne med brugen af dem godt have fået nogle flere ord med på vejen i indledningen, end tilfældet er. Der er ganske vist et særligt afsnit om alle kilderne på knap fire sider sidst i bogen, men her er *ikke* gjort sammenhængende rede for de metodiske problemer, hvad præses ellers lover læseren side 11. Der er alt overvejende tale om en ren præsentation af de benyttede kilder, men intet om de mulige problemer med anvendelsen af dem. Til gengæld får vi lejlighedsvis i fremstillingen bemærkninger af metodisk art, bl.a. hvor det gælder brugen af erindringsmaterialet fra de indsatte.<sup>4</sup> Det kunne der også være gjort mere ud af, når projektet bl.a. er om tabernes kollektiverindring. Det rådes der til gengæld bod på i *Gerningsmænd eller ofre*.

*Straffelejren* er ikke skrevet som disputats, det fremgår klart af fremstillingsformen, men bogen *skal* alligevel bedømmes som disputats her. Fremstillingen er meget bred og fortællende, der gøres indgående rede bl.a. for forhold, som mere end antyder, at den er for en bredere læserkreds. Ellers vil det ikke være nødvendigt at bruge mange linjer på en præsentation af f.eks. bekendte størrelser som Schalburgkorpset, 6. maj Foreningen m.m. Den anvendte form, fremmet af den brede problemstilling, giver også anledning til at behandle stort og småt mellem hinanden, hvor formålet dermed kan tabes af syne. Den største anke gælder den helt uhæmmede brug af talrige og lange direkte citater, der i visse kapitler kommer så tæt efter hinanden, at læseren næsten slipper forbindelse med præses' egen forbindende (!) tekst. Præses har været klar over, at denne kritik ville blive rejst, hvorfor han har konstrueret en forklaring på, hvorfor han har gjort det. Jeg citerer: „Ikke mindst fordi Fårhuslejren (og retsopgøret i det hele taget) er et kontroversielt emne, der kalder på stærke følelser, vil aktørerne komme udførligt til orde i bogen. Det vil de også gøre, fordi det er et hovedanliggende for denne bog at udrede Fårhuslejrens og retsopgørets perceptionshistorie“ (s. 11). Præses uddyber for at gøre sa-

<sup>4</sup> Bl.a. s. 85, 205, 239, 241, 300, 302, 309, 314, 320, 329.

gen unødvendigt værre for sig selv forklaringen om de mange citater i *Straffelejren* otte år senere over en halv side i *Gerningsmænd eller ofre*, hvorfra jeg alene vil citere følgende: „Pladskrævende var også en anden del af min tilgang, nemlig at invitere læseren til selv at tolke kilder, som jeg (...) fandt vigtige og udsagnskraftige i forhold til emnet i stedet for blot at gengive kvintessensen af min tolkning af dem. Dette ud fra en erkendelse af, at det var en kontroversiel historie, jeg forsøgte at formidle“.<sup>5</sup>

Ikke mindst formuleringen „i stedet for blot at gengive kvintessensen af min tolkning af dem“ ægger mildt sagt til modsigelse. Det kan ikke være en akademisk afhandlings opgave at lade læseren selv om at tolke *udvalgte* kilder, uanset hvor kontroversielt eller følelsesladet et emne er, og tilmed at lade egen analyse komme i anden række eller direkte være underordnet. Her går præses planken ud. Det er præses' analyser og tolkninger, læseren forventer i en doktorafhandling, ikke udvalgte kilder overladt til egen tolkning.

Med den valgte brede fremstillingsform har præses også tilladt sig sproglige friheder og helt unødvendige kommentarer. Blot nogle få eksempler skal demonstrere dette:

S. 36: Den mordeftersøgte Jens Valdemar Bitsch flygtede fra Fårhuslejren i maj 1945, hvilket præses kommenterer med: „det var sikkert en klog disposition“.

S. 138: Wilhelmine havde søgt arbejde som rengøringskone i lejren efter maj 1945, men havde gået med først tyske og siden engelske soldater og havde familie indsat i Fårhuslejren for landskadelig virksomhed. Præses kommenterer det med: „Man tør vist godt formode, at Wilhelmine måtte søge videre“.

S. 332: Fangen J.N. blev af Fårhuslejrens ledelse betegnet som sinke, senere som dum og ærlig, men dygtig til arbejdet. Han blev prøveløsladt i november 1948. Præses kommentar lyder: „Han fik formentlig heller ikke efterfølgende et let liv“.

Dispositionen er et problem for sig. Bogen er overordnet klart disponeret i tre dele: 1. interneringslejren 5. maj til 3. august 1945, 2. straffelejren august 1945-1949, 3. Fårhus som symbol og begreb, med del 2 som den absolut mest omfangsrige fra s. 114 til s. 507. I del 1 og 2 gennemgås alle sider af lejrens forhold med stor detaljeringsgrad, for så vidt der er tilstrækkeligt med kilder dertil. Præses har ikke lagt bånd

<sup>5</sup> *Gerningsmænd*, s. 321.

på sig, når det drejer sig om medtagelse af detaljer, og det i en sådan grad, at man som læser stedvis fornemmer lejrlivets monotoni. Til gengæld er nu Fårhuslejren det danske fængsel, hvis historie er bedst og mest indgående kortlagt, men præses har ikke været fristet til at sammenligne nærmere med andre danske fængselsforhold i samme periode.

Hermed er der lagt et solidt grundlag for at demontere det tyske mindretals generelle fortælling om lejrens mange fortrædeligheder og den hårde behandling, de fik, som er en af afhandlingens hovedresultater. Der var store problemer i interneringslejren maj-august 1945 med overbelægning, dårlig hygiejne, utilstrækkelige køkkenforhold og disciplin, men ikke i en grad, som det er blevet udpenslet i mindretallets efterkrigerindringer. Det dokumenteres, at enkelttilfælde af overgreb er blevet generaliseret.

Forholdene blev gradvist forbedret, da Fårhus fik status af straffe-lejre fra august 1945, overbelægningen blev, som i andre danske fængsler på den tid, efter et par år helt afhjulpet, og talrige enkeltproblemer løst. Uagtet det har mindretallet udstrakt den generelt dårlige fortælling om Fårhuslejren til at gælde hele perioden 1945-49. Det gør præses også overbevisende rede for, og han kommer med nogle dækkende forklaringer på, hvorfor det var tilfældet i afhandlingens del 3.

Ud over de tematiske og kronologiske kapitler i del 2 om straffe-lejren er der mellem kapitlerne indsat 10 afsnit, alle med overskriften „Fra fangekartoteket“. Formålet med disse afsnit gives først s. 151f., hvor det med rette kunne være forventet oplyst i indledningen. Hensigten med dem er, „udelukkende at formidle spændvidden af de indsatte og deres forbrydelser“. Der skal til gengæld ifølge præses ikke drages slutninger af hverken kvalitativ eller kvantitativ art, det være sig sociologiske, politiske eller juridiske. Alligevel mener præses, at vi bliver præsenteret for en række fanger, der repræsenterer såvel noget typisk som noget atypisk, og som således giver baggrund for nogle generelle konklusioner med hensyn til fangerne, deres forbrydelser og deres domme.

Præses forekommer med disse formuleringer at demontere sit lige ovenfor citerede udsagn om „udelukkende at *formidle* spændvidden“. Fangerne er i afsnittene „Fra fangekartoteket“ ifølge præses udvalgt dels ud fra et prosaisk kriterium om, hvor interessante de forekommer at være, dels ud fra et kriterium om repræsentativitet. For sidstnævnte kriteriums vedkommende har præses ladet sig inspirere af Ditlev Tamms generelle opdeling af *alle* straffede under retsopgøret.<sup>6</sup> Det er tilsyneladende betryggende, men dette såkaldt repræsentative kriteri-

<sup>6</sup> Ditlev Tamm: *Retsopgøret efter besættelsen*, Kbh. 1983, s. 265-432.

um er jo uden forskningsværdi, da præses ikke konkret har fordelt de dømte i forskellige kategorier procentvis på antallet af fanger i Fårhuslejren. Præses misbruger her begrebet repræsentativitet. Det er lidet interessant, at alle kategorier af dømte under retsopgøret er repræsenteret i Fårhuslejren. Det interessante ville være, hvordan de er fordelt, og der så blev foretaget undersøgelser på grund af denne population med det tyske mindretal i centrum. Det tyske mindretal udgjorde jo over halvdelen af de indsatte. Hvordan meningsfuldt genbruge kriterier konstrueret på grundlag af alle dømte under retsopgøret og så overføre dem til en lejr, hvor fangerne hovedsageligt kom fra det tyske mindretal? De var netop ikke repræsentative, og at der blandt det tyske mindretal fandtes repræsentanter fra alle de hos Tamm opregnede generelle fangegrupper, er uden erkendelsesinteresse. For at give mening skulle alle afsonere fra mindretallet været opdelt procentvis på Tamms generelle kategorier, så det kunne give et billede af, hvad de specielt var blevet straffet for.

Bedre er det ikke med hensyn til det såkaldte prosaiske kriterium, der helt bygger på, hvad der forekommer præses interessant. Derfor kan der kort og godt sættes et stort spørgsmålstegn ved værdien af de såkaldt generelle konklusioner, der kan komme ud af denne fremgangsmåde. Nedenfor gives nogle eksempler på brugen af det såkaldte prosaiske kriterium.

„Fra fangekartoteket“-afsnittene eller snarere ekskursorne med fangeportrætter udgør ca. 25 procent af *Straffelejrens* hovedtekst eller 160 sider. Ekskursorne giver præses mulighed for at boltre sig med et mylder af oplysninger, som når meget langt omkring og i en del tilfælde væk fra selv bogens brede hovedspor med stor detaljeringsgrad, og hvor læseren i nogle tilfælde må spørge sig om både relevans og nødvendigheden af præses kommentarer (f.eks. s. 426-53). Dermed undgås det heller ikke, at der indsniger sig faktuelle fejl, men de er fundet i beskedent omfang.<sup>7</sup> Det bedste, der kan siges om ekskursorne, er, at de nok giver et vist nærbillede af de indsattes karrierer (også før 1940), men at det går langt ud over det nødvendige og relevante, og at her er stof til særskilte artikler om en del andre emner, herunder det tyske politis arbejde, stikkervirksomheden i mindretallet (som vi her kan finde konkluderet om midt i det hele s. 451) og meget mere. Portrætterne er af meget varierende længde og i en del tilfælde længere end hovedkapitlerne, som de ikke knytter sig til.

Jeg vil komme med et eksempel. Kapitel 16 om fangernes udslus-

<sup>7</sup> Bl.a. *Straffelejren*, s. 449: Gestapomand Hans Hermannsen kom til Gesandtskabet sommeren 1940 og ikke 1941; *Gerningsmænd*, s. 169: Lorenz Christensen var ikke ene om at levere lister til jødeaktionen.

ning i samfundet, i alt 17 sider, afsluttes uden konklusion og efterfølges umiddelbart af en ekskurs på ikke mindre end 35 sider om kulturelle kollaboratører, propagandister og partispidser, hvor der er ikke mindre end otte sider om den københavnske forlagsboghandler Bjørn Erichsen (s. 472-80) og 13 sider om de nazistiske brødre Børge, Tage og H.C. Bryld (s. 483-96). De må alle være taget med ud fra præses' såkaldte prosaiske kriterium, fordi de er atypiske i Fårhuslejren? I bedste fald er det overflødige portrætter, hvorom der er skrevet mere fyldestgørende andetsteds.<sup>8</sup> Præses skriver portrætterne på grundlag af fangekartoteket og i en del tilfælde med inddragelse af sekundærlitteratur, hvor det har passet ham. Det sidste er værd at bemærke. Der er ingen intention om egentligt at lave et bredere underbygget portræt af de udvalgte personer. Der tages også enkelte personer med, som *ikke* er i fangekartoteket.<sup>9</sup> Det gælder Abwehragenten Max Pelving (s. 446-448), men ham har præses til gengæld skrevet en artikel om i 2007!<sup>10</sup>

I nogle af de mange fangeportrætter mener præses at kunne identificere „arketyper“. Det sker som nævnt uden brug af nogen videnskabelig metode i et materiale på ca. 4500 fangejournaler. Her nogle få eksempler på præses „generaliseringer“:

Side 335 er der tale om den arketyperiske hipomand (man må tage præses på ordet).

Side 336 „Schalburgkorpset rekrutterede ikke udelukkende fra samfundets bund. Også personer fra de højere lag blev vundet for tanken, men de optrådte sjældent på gadeplan. Et godt eksempel er grosserer Ernst Arent Bülow Lemvigh-Müller“.

Side 379 skriver præses, at man får det indtryk, at mange af vagtfolkene langt hen ad vejen var ofre for sociale omstændigheder.

Side 381 skriver præses videre, hvad angår motiver og sociale omstændigheder, forekommer HM at være ganske repræsentativ for OT-vagter.

Side 399 skriver præses endelig, at bortset fra deres fælles mindretalsbaggrund var gruppen af tidsfrivillige ret så uhomogen,

<sup>8</sup> Hertil henvises, så heller ikke på den måde har de atypiske portrætter en funktion.

<sup>9</sup> *Straffelejren*, s. 627 note 717.

<sup>10</sup> Henrik Skov Kristensen: „I hemmelig tysk tjeneste – Hvis lille kat er du, Max Pelving“, i John T. Lauridsen (red.): *Over Stregen*, Kbh. 2007, s. 671-706.

både aldersmæssigt, socialt og formodentlig også politisk. Alligevel har præses side 410 fundet frem til, at de samme tidsfrivillige mere typisk var mellem 30 og 45 år, familiefædre og selvstændige landbrugere, på land og i by.

Hvilken værdi skal læseren lægge i disse spredte subjektive indtryk og udsagn? Der ligger ifølge præses ikke statistiske eller sociologiske analyser bag. Det er løse iagttagelser og indtryk.

Brugen af ekskursorne afbryder ikke kun læsningen af hovedkapitlerne, men har også den ulempe, at en del forhold bliver omtalt i fangeportrætterne, før disse forhold er præsenteret i et hovedkapitel. Jeg vil tage funktionæruddtalelserne om de indsatte som et godt eksempel. I forbindelse med beslutningen om løsladelser før tid, blev der indhentet udtalelser fra fængselspersonalet om den indsatte opførsel, såkaldte funktionæruddtalelser. Funktionæruddtalelserne gør præses brug af i fangeportrætterne, længe før han i kapitel 16 nærmere præsenterer funktionæruddtalelserne og deres sammenhæng med benådning, ankenævn og funktionærmøderne s. 454-466, som giver den nødvendige mening med funktionæruddtalelserne.

På side 420 skriver præses, at alene bedømt på funktionæruddtalelserne kan det undertiden være vanskeligt at se en konsekvent linje i indstillingerne til prøveløsladelse. Imidlertid fremgår det i kapitel 16, s. 457, at det netop var tilladt at betjene sig af *et skøn* ved vurderingen af en fanges udvikling. På den baggrund er den manglende konsekvens ikke helt så svær at forstå, som præses vil give det indtryk af.

„Et retfærdigt opgør?“ s. 518-24 handler kun om mindretallet. Hvad er et retfærdigt opgør i det hele taget? Præses griber det an fra flere vinkler, inddrager mindretallets loyalitetskonflikt mellem tysk og dansk, som der blev taget hensyn til af domstolene. Anskuet i et internationalt perspektiv må det danske retsopgør betegnes som endog meget moderat, mener præses, man blev straffet for handlinger og ikke holdninger, retsopgøret var gengældelse (der knyttes an til Henning Poulsens vurdering), love med tilbagevirkende kraft var problematiske, og præses slutter med at konkludere, at det er en subjektiv vurdering, om det var retfærdigt. Det er svært at være uenig.

Afhandlingens afsluttende 3. del, „Fårhus som symbol og begreb“ s. 512-80, bestående af de tre kapitler „Nazistisk revision og fårhusmentalitet“, „Mellem loyalitetserklæring, fårhusmentalitet og Vergangenheitsbewältigung“ og „Frøslev og Fårhus i det offentlige rum“, udmærker sig ved en anderledes præcis økonomisering med stoffet, citerne er færre, og præses har i hvert kapitel en klar mening om, hvor han vil hen. Her følges bl.a. skridt for skridt det tyske mindretals konstruktion af den kollektive erindring om dem som dobbelte ofre, først



for nazismen, siden for retsopgøret og siden de gentagne rehabiliteringsforsøg. Heri indgår en selvscenesættelse, hvor de faldne soldater fra mindretallet på tysk side fremstilles som ofre for pligten, hertil føjer sig mindretallets bestræbelser på at få en museal plads i Frøslevlejrens museum som afsonere og uretmæssigt dømte. Præses er særlig engageret i disse kapitler, hvor den erfarne museumsmand, der har problematikkerne tæt på, viser sig fra sin skarpe side.

Hovedindtrykket af *Straffelejren* er, som det vil fremgå, blandet, men præses' hovedansvar står trods et umådeholdent sidetalsforbrug klart: Mindretallets offerfortælling om sig selv under retsopgøret og årene som indsatte i Fårhuslejren er en konstruktion, og vi får også nogle forklaringer på, hvorfor denne kollektiverindring satte sig igennem, især i *Straffelejrens* tre sidste kapitler, der udgør hele afsættet for disputatsens anden del.

### *Gerningsmænd eller ofre*

Manuskriptet *Gerningsmænd eller ofre*, der siden er udkommet som bog, er et arbejde af en helt anden karakter. Her er den akademiske afhandlings præg tydeligt fra starten, strukturen er strammere, fokus skærpet, og analysen langt mere udfoldet. Afhandlingen er blevet tilsvarende kortere og giver dog læseren andet og mere end *Straffelejren*.

Afhandlingen har tre hovedproblemstillinger

- 1) Hvad der særligt har kendetegnet udviklingen for det tyske mindretal i Sønderjylland, samt hvilke faktorer der har været drivkræfterne bag
- 2) Årsagerne til det tyske mindretals sene opgør med sin nazistiske fortid
- 3) En analyse af det tyske mindretals forhold til og brug af erindringssteder, primært Fårhuslejren og Knivsbjerg.

Problemstillingerne er væsentlige og sammenhængende, og deres kronologisk afgrænsning tiden 1945-2016.

Hovedkilderne er Hauptvorstandsprotokolle 1945-2016 der deutschen Volksgruppe Nordschleswig og *Der Nordschleswiger* 1946-2016 suppleret med mindretallets erindringslitteratur og andet i samme periode. I sig selv en ordentlig mundfuld. Interviews er tilsyneladende ikke benyttet, selv om talrige og endnu levende aktører for den senere periode optræder. Der ingen tvivl om, at det benyttede kildemateriale kan registrere ændringerne i udviklingen i holdningen i det tyske mindretal, men kan de også forklare drivkræfterne bag? Der kan vel

gøre sig andre motiver gældende end dem, der kom frem i mødeprotokollerne og i avisen? Det er præses også inde på, men diskussionen af skjulte motiver vil i et projekt som dette være ørkesløs.

*Straffelejren* havde 2011 ingen forskningsoversigt, hvilket heller ikke er nødvendigt, da den meste relevante baggrundslitteratur er skrevet af præses selv. Anderledes forholder det sig med *Gerningsmænd og ofre*, hvor der knyttes an til international forskning om fortidsforvaltning, samt til dens teoretikers terminologi og typologi, men præses har alligevel valgt at afstå fra at komme med en forskningsoversigt med den begrundelse, at „den mest naturligt vil indgå i fremstillingens organiske forløb og argumentation“.<sup>11</sup>

Til gengæld kommer der efter den meget korte indledning, der knytter trådene til *Straffelejren*, et teoripræsenterende kapitel 1, „Historiebevidsthed mellem „historie“ og „erindring““ (s. 8-22), hvor internationale teoretikere på området som den tyske socialpsykolog Harald Welzer (s. 7), den tyske erindrings ekspert Aleide Assmann (s. 8-13), den franske kulturhistoriker Pierre Nora (s. 13-17) og den franske historiker Denis-Constant Martin (s. 17-21) får fyldig omtale. Præses runder ikke af med at sammenfatte, hvad de præsenterede teorier og begrebsapparater i afhandlingen skal bruges til. I stedet citerer præses til sidst i kapitlet Johan Peter Noack for at have stillet sig skeptisk over for den analytiske anvendelighed af centrale begreber inden for erindringsforskningen som „national identitet“ og „kollektiv identitet“. Præses finder indvendingerne velbegrundede, men vælger „ikke desto mindre i det følgende at anvende begrebet ’kollektiv identitet’ (og andre begreber fra erindringsforskningen) i overensstemmelse med den almindelige praksis inden for feltet – uden at jeg dog vil føle mig indforskrevet til nogen konsekvent anvendelse“ (s. 22).

Hermed har præses ikke sagt for meget! Læseren lades i spænding, men allerede her skal det afsløres, at Denis-Constant Martin trods den fyldige præsentation på fire sider kun finder anvendelse i en enkelt sammenhæng s. 264, Aleide Assmann to gange i slutningen af kapitel to, mens Nora og Welzer som venteligt anvendes fyldigere i slutningskapitlernes afsnit om erindringskulturen. Hermed være ikke antydning noget om relevansen af brugen af teoretikernes begrebsapparat, i stedet skal forholdet mellem den forholdsvis megen plads, der bruges på separate teoripræsentationer, og deres egentlige anvendelse som analyseredskaber i en afhandling som denne problematiseres. En teoretiker som Denis-Constant Martin kunne være præsenteret kort det ene sted, hvor han bliver anvendt, de andre ligeså. I øvrigt demonstrerer

<sup>11</sup> *Gerningsmænd*, s. 8.

præsens overbevisende i kapitel 4 og 5 værdien af at inddrage Noras og Welzers overvejelser i sine analyser.

I kapitel 2 og 3 gennemgår præsens fortidsforvaltningen i forbundsrepublikken Tyskland, nogle central- og østeuropæiske lande, Østrig, Alsace-Lorraine og Eupen-Malmédy. Det sker naturligvis på grundlag af sekundærlitteratur, og der anvendes rimeligt nok kun et begrænset sidetal på og en beskeden litteratur fra landene i Central- og Østeuropa (s. 95-100) og Østrig (s. 100-102), hovedinteressen er samlet i det store kapitel 2 om fortidsforvaltningen i forbundsrepublikken 1945 til 2015. Her har præsens valgt at tage udgangspunkt i det store *Lexikon der Vergangenheitsbewältigung in Deutschland*, opdateret udg. 2015 for at få en „oversigt over diskursudviklingen siden 1945“ (II:24). Det er svært at være uenig med præsens i, at det er standardværket på feltet og må anses for udtryk for „Forschungsstand“. På det grundlag periodiseres tiden 1945-2015 i seks faser, inden for hvilke læseren præsenteres for en mængde begivenheder, værker, udstillinger og film, der påvirkede og var karakteristiske og betydende i tiden. I enkelte tilfælde inddrager præsens supplerende litteratur. Der er både i kapitel 2 og 3 tale om rene empiriske beskrivelser, som ikke er nærmere styret af afhandlingens tre overordnede problemstillinger, hvorfor perspektiver fra de to kapitler har været svære at integrere i hovedkapitlerne 4 om fortidsforvaltningen i det tyske mindretal i Nordslesvig frem til 2016 og kapitel 5 om erindringsstederne Knivbjerg, Ladelund m.fl. og Fårhus. Afhandlingen kunne måske have vundet ved, at udviklingen i diskurserne om fortiden i Forbundsrepublikken var blevet integreret i analysen af det tyske mindretal i Sønderjylland. Eller at det selvstændige kapitel om diskursudviklingen i Forbundsrepublikken i det mindste var blevet skrevet igennem på baggrund af, hvad der er særligt vigtigt i forhold til analysen af fortidsforvaltningen i det tyske mindretal. Så var læseren sluppet for passager af gentaget tekst.

Afhandlingens centrale indsats ligger i kapitlerne 4 og 5, der er banebrydende ved på grundlag af det til rådighed stående primære kildemateriale at afdække det tyske mindretals erindringskulturs udvikling fra Det Tredje Riges sammenbrud og til nutiden. I kapitel 4 følges og analyseres mindretalsledelsens udtalelser og holdningsudvikling tæt først og fremmest gennem mindretallets avis, *Der Nordschleswiger*, over mere end et halvt århundrede, men også spredt i den øvrige presse, foruden via en indgående anvendelse af arkiverne fra mindretallets organisationer. I sig selv en arbejdspræstation, der overbevisende dokumenterer den tætte sammenhæng mellem diskursudviklingen i Forbundsrepublikken og i mindretallet og på den anden side også har blik for forskellen mellem dem, hvilket er sammenfattet i afsnit 4.6.

Her demonstrerer inddragelsen af Harald Welzers begrebspar kulturel vs. kommunikativ erindring, hvor frugtbart et resultat det kan give, når en forklaring på forskellene skal gives.

Kapitel 5 har overskriften „Kampen om erindringsstederne“, og det med god grund. Der har været kamp om Knivsbjerg, erindringsstedet blev bortsprængt af den danske modstandsbevægelse i 1945, et fysisk overgreb i mindretallets optik, og har måttet genopbygges som mindretallets fremmeste fysiske erindringssted. Til gengæld har Fårhuslejren været og er det mentale erindringssted og arnestedet for tilblivelsen af mindretallets fortælling om det uretfærdige retsopgør og mishandlingen af afsonerne. Det har været en kamp for mindretallet i årtier at fastholde den fortælling og siden at tilkæmpe sig udstillingsplads i Frøsevejrens Museum. Det var præses, der var museumsinspektør ved museet, da der blev givet denne udstillingsplads.

Præses afdækker forløbet i disse „kampe“, og hvorledes erindringsstederne over tid har skiftet betydning for mindretallet. Det skift bliver anskuet i sammenhæng med den fremlagte analyse af udviklingen i Forbundsrepublikken i kapitel 4, og gentagelser har ikke kunnet undgås. Til gengæld viser præses' anvendelse af Pierre Noras analytiske kategori *erindringssteder* her sin fulde berettigelse (s. 264f., 334). Mindre overbevisende er præses' inddragelse af Ladelund, Neuenamme og Husum-Schwesing som erindringssteder. Præses er klar over, at det kan virke som en tilsnigelse, og medgiver, at det strider mod det, som Nora opstiller som en hel fundamental forudsætning for et erindringssted, nemlig at et erindringsfælleskab er indstillet på at erindre netop dette sted. Alligevel begiver præses sig ud i argumenter derfor, som er mindre overbevisende og delvis har profetiens karakter, og mangler den analytiske skarphed, som i øvrigt præger kapitlet (s. 290ff.).

I det afsluttende kapitel 7 med konklusioner vender præses tilbage til de tre i indledningen opstillede hovedproblemstillinger, og han fremlægger kort og præcist de resultater, han er nået frem til for hver af dem, og trækker videre perspektiver op, herunder temaet om „skyld“ og „ansvar“. Her skal alene fremhæves, at det tyske mindretals udvikling var kendetegnet ved, at den tidligt opståede Fårhusmentalitet, både gjorde mindretallet uden medskyld i Det tredje Riges gerninger og til ofre for sejrherrens justits. Mindretallets medlemmer i tysk krigstjeneste havde i den forståelse kun gjort deres pligt, alligevel var de blevet straffet. De blev dyrket som ofre på linje med de faldne. Denne mentalitet holdt sig af flere grunde meget længe, bl.a. fordi mindretallets ledere fra før 1945 i årtier efter forblev ledere og dermed fortidsforvaltere, men også under påvirkning af udviklingen

i Forbundsrepublikken, hvor fokus i de første årtier efter 1945 var på nazismens vej til magten, hvilket ikke var kompromitterende for mindretallet i Danmark. Mindretallet kunne i stedet koncentrere sig om fastholdelsen af Fårhusmentaliteten og dyrke ofrene ved deres erindringssteder. Fra 1960'ernes slutning kom fokus mere og mere på nazismens forbrydelser i Forbundsrepublikken, hvilket med nogen forsinkelse slog igennem hos mindretallet hen i 1990'erne, hvilket præses forklarer overbevisende med afsæt i Welzers teori om „kulturelle“ og „kommunikative“ erindringer. Det affødte både Fårhusmentalitetens endeligt og fremkomsten af en ny fortælling, hvor mindretallets andel i Det Tredje Riges forbrydelser også kom på dagsordenen, og brugen af mindstederne ændrede karakter.

Præses har som forsker og museumsmand selv været med til at skubbe på, for at denne udvikling hos mindretallet er kommet i gang, hvad han kort kommer ind på i kapitel 6. Som det også fremgår ovenfor, har det været fuldt bevidst. Det synlige bevis for, at det har haft betydning, giver præses med omslagsillustrationen til *Gerningsmænd eller ofre*, hvor der gengives et udsnit af en bronzetavle fra mindretallets „Gedenkstätte“ på Knivsbjerg, som viser navnene på faldne og savnede fra 2. Verdenskrig. Det fremgår, at enkelte navne er blevet fjernet, hvilket bl.a. skyldes, at præses har påvist, at de pågældende havde begået alvorlige krigsforbrydelser.

Trods indvendingerne er det et pionerarbejde på sit felt i en dansk sammenhæng, der her foreligger. Der gives i *Straffelejren* et nuanceret indblik i alle sider af straffelejrens og de indsattes forhold og holdninger og i retsopgørets større sammenhæng. I *Straffelejren* stiller præses Fårhuslejren i centrum som et redskab i retsopgøret, her var straffen, og det analyseres, hvordan fængselsmyndighederne håndterede afstraffelsen, og hvordan fangerne oplevede det. Hertil kommer den særlige problematik, at en del af de straffede kom fra det tyske mindretal, som tilføjer et centralt tema til retsopgørets problematik og forklarer baggrunden for Fårhusmentalitetens opkomst. I *Gerningsmænd og ofre* har præses leveret den første grundige, nuancerede og komparative analyse af udviklingen af mindretallets selvopfattelse og fortidsforvaltning fra „Fårhusmentalitet“ til i dag. Intet mindre end en præstation.

Det er velfortjent, at præses tildeles doktorgraden.